

Лариса Литвинова,

кандидат наук із соціальних комунікацій, старший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Голосіївський просп., 3, Київ, 03039, Україна
e-mail: nbvtender@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5802-3681>

Юлія Калініна-Симончук,

начальник відділу правового забезпечення діяльності,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Голосіївський просп., 3, Київ, 03039, Україна
e-mail: kcyuliya@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8936-2926>

**БІБЛІОТЕКИ ТА ПОДОЛАННЯ
«КНИЖКОВОГО ГОЛОДУ»: МАРРАКЕШСЬКИЙ
ДОГОВІР ПРО ПОЛЕГШЕННЯ ДОСТУПУ СЛІПХ
І ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ,
ІНШИМИ ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ
СПРИЙМАТИ ДРУКОВАНУ ІНФОРМАЦІЮ
ДО ОПУБЛІКОВАНИХ ТВОРІВ**

У статті проаналізовано Марракешський договір про полегшення доступу сліпих і осіб з порушеннями зору чи іншими обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію до опублікованих творів. Розглянуто обмеження та винятки з авторського права, які необхідно включити в національне законодавство кожної країни. Доведено роль бібліотек у досягненні мети Марракешського договору. Досліджено інформацію щодо забезпечення книгами людей із проблемами зору бібліотеками України.

Ключові слова: Марракешський договір про полегшення доступу сліпих і осіб з порушеннями зору чи іншими обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію до опублікованих творів; книжковий голод; примірник твору в доступному форматі; бібліотечні послуги; обмеження та винятки з авторського права.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), у світі понад 285 млн людей страждають від порушень зору, з них 45 млн незрячі. Крім них є також люди з обмеженими можливостями, які не можуть користуватися звичними книгами. Незважаючи на розвиток сучасних

технологій, їм, як і раніше, не доступно близько 90% опублікованих текстових творів.

Щоб вирішити так звану проблему «глобального книжкового голоду», у 2013 р. на Дипломатичній конференції Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) в Марракеші (Марокко) декількома десятками країн було підписано договір. Держави-члени ВОІВ, приймаючи Марракешський договір про полегшення доступу сліпих і осіб з порушеннями зору чи іншими обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію до опублікованих творів (Марракешський договір) [1], взяли на себе зобов'язання усунути бар'єри в законодавстві щодо авторського права, які перешкождали доступу до книг та інших матеріалів для сліпих, слабозорих і осіб з порушеннями зору чи іншої можливості сприймати друковану інформацію, а також тих, хто не може сфокусувати зір або тримати в руках, або іншим чином користуватися книгою (наприклад, дислексія, аутизм, хвороба Паркінсона, параліч).

Марракешський договір є важливим кроком у розвитку міжнародного авторського права, з покладеними в його основу принципами прав людини, з конкретними посиланнями на Загальну декларацію прав людини і Конвенцію ООН про права інвалідів, оскільки він започатковує міжнародну правову базу, яка дозволяє створювати і поширювати примірники творів у доступних форматах для людей з обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію та проводити обмін книгами в доступних форматах через національні кордони. Можливість поділитися такими доступними форматами, долаючи територіальні обмеження, буде корисним людям з обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію як у розвинутих, так і в країнах, що розвиваються.

У вересні 2016 р., коли Марракешський договір набув чинності, це зобов'язання стало реальністю для тих країн, які приєдналися до нього. Договір окреслив зобов'язання держав провести зміни, визначені ним, у своє національне законодавство, наприклад, шляхом внесення змін до закону про авторське право та в інші відповідні закони. На початок 2020 р. нараховується 62 держави – учасниці Марракешської системи (станом на 16.01.2020 р.).

Марракешський договір спрямовано на усунення означених бар'єрів двома способами:

– забезпечення у національному законодавстві обмежень та/або винятків з авторського права щодо дозволу сліпим людям, бібліотекам та іншим організаціям виготовляти примірники творів у доступному форматі без зобов'язання отримувати дозвіл у власника авторських

прав (як правило, автора або видавця) і поширювати такі примірники всередині країни;

– здійснення транскордонного обміну друкованими та іншими матеріалами в доступному форматі між країнами має бути передбачено законодавством. Відправка таких творів в інші країни допоможе уникнути високозатратних дублюючих дій з боку безлічі інституцій, які часто фінансуються державою або мають статус благодійних організацій, та дозволить установам, які мають великі колекції доступних книг, поділитися ними зі сліпими людьми і особами з обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію шляхом надання матеріалів для читання необхідною мовою.

Оскільки норми Марракешського договору мають бути інкорпоровані до законодавства в кожній із країн, що приєдналися до нього, його реалізація на національному рівні може незначно відрізнитися⁴.

Мета Марракешського договору – подолання проблеми «книжкового голоду», а саме того стану, що лише 7% опублікованих книг у світі представлено в доступних форматах, таких як шрифт Брайля, збільшений шрифт, аудіо, а також цифрових форматах: DAISY (виділений текст, синхронізація тексту з промовою або звуковий супровід), EPUB3 (формат електронної книги зі вбудованими функціями доступності) і LKF (використовується в російськомовних країнах). У країнах, що розвиваються, цей показник не перевищує 1%.

Метою цієї статті є аналіз Марракешського договору в контексті обґрунтування ролі бібліотек щодо подолання книжкового голоду для досягнення мети Марракешського договору, оскільки українськими науковцями ця тема не розглядалася.

Марракешському договору передують значного розміру преамбула, де є посилання на принципи недискримінації, рівних можливостей, доступності та повного і ефективного залучення, входження в суспільство, проголошені в Загальній декларації прав людини та Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права інвалідів, на необхідність підтримки балансу між ефективною охороною прав авторів і інтересами широкої публіки, особливо в галузі освіти, наукових досліджень і доступу до інформації, і те, що такий баланс має сприяти ефективному і своєчасному доступу

⁴ Щоб передбачені винятки застосовувалися не тільки до сліпих або осіб з порушенням зору, але і також включали осіб з іншими обмеженими можливостями, що порушують доступ до друкованих матеріалів, доречно включити приклади інших обмежених можливостей сприймати друкований матеріал у формі невичерпного переліку.

до творів на користь осіб з порушеннями зору чи іншими обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію.

У ст. 2 сформульовано основні визначення понять, які використовуються для застосування Марракешського договору.

Так, під твором розуміються твори літератури і мистецтва за змістом ст. 2 (1) Бернської конвенції з охорони літературних і художніх творів у формі тексту, нотного запису і/або пов'язаних із ними ілюстрацій, які опубліковано або іншим чином доведено до загального відома за допомогою будь-яких засобів інформації. Відповідно до Узгоджених заяв, що стосуються Марракешського договору про полегшення доступу сліпих і осіб з порушеннями зору чи іншими обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію до опублікованих творів [2], дане визначення включає такі твори в аудіоформаті, як аудіокнижки. Тобто до творів відносяться книги в паперовому або цифровому форматі, такі як: газети, журнали, комікси, аудіокнижки, електронні книжки, вебсторінки. Важливо відзначити те, що аудіовізуальні твори (наприклад, фільми) не входять до визначення творів, але визначення включає текстові твори, що є частиною аудіовізуальних творів (наприклад, освітні мультимедійні DVD). Крім того, якщо твір підпадає під визначення відповідно до ст. 2 «обмеження і винятки, передбачені цим Договором, застосовуються *mutatis mutandis* щодо суміжних прав, наскільки це необхідно для виготовлення примірника в доступному форматі, його поширення та надання для бенефіціарів»⁵, як, наприклад, право виконавців, право виробників фонограм або права організацій мовлення. Таке роз'яснення є важливим елементом Марракешського договору, оскільки текстові твори, що охороняються авторським правом, можуть містити матеріал як, наприклад, звукозапис, зроблений для аудіокниг або виконання твору, яке у багатьох юрисдикціях охороняється як об'єкт суміжних прав.

Примірник у доступному форматі означає примірник твору в альтернативному виді або формі, які забезпечують бенефіціару доступ до твору, у тому числі дозволяють йому мати такий же реальний і зручний доступ, як і особі без порушення зору чи інших обмежених можливостей сприймати друковану інформацію (ст. 2 [b]). При цьому примірник у доступному форматі повинен використовуватися виключно бенефі-

⁵ Посилання до ст. 10 (2) до Узгоджених заяв, що стосуються Марракешського договору про полегшення доступу сліпих і осіб з порушеннями зору чи іншими обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію до опублікованих творів.

ціарами та має відповідати цілісності оригінального твору з належним урахуванням змін, необхідних для того, щоб зробити твір доступним в альтернативному форматі, і потреб бенефіціарів щодо доступності.

«Уповноважені органи» займають центральне місце в структурі договору, а бібліотеки – в концепції уповноважених органів. Для того, щоб організація або установа вважалася «уповноваженим органом», вона має відповідати двом вимогам. По-перше, передбачено загальну вимогу до основних функцій установи і виду її діяльності як, наприклад, надання освітніх послуг, професійного навчання, адаптивного читання або доступу бенефіціарів до інформації, відповідно до національної політики і правових зобов'язань. Така діяльність має здійснюватися на некомерційній основі (ст. 2 [c]). По-друге, з метою запобігання зловживанням щодо примірників у доступному форматі такий орган визначає і дотримується своєї власної практики і процедур (ст. 2 [d]):

- для встановлення того, чи є особи, які обслуговуються ним, бенефіціарами;
- для обмеження поширення і надання примірників у доступному форматі бенефіціарами та/або уповноваженими органами;
- для перешкоджання відтворення, розповсюдження та надання несанкціонованих примірників;
- прояву належної турботи і ведення обліку роботи з примірниками творів та забезпечення при цьому недоторканності приватного життя бенефіціарів, відповідно до ст. 8 («Недоторканність приватного життя»).

Бібліотекам та іншим уповноваженим органам дозволяється займатися виготовленням і розповсюдженням доступних матеріалів всередині країни. Також важливим є те, що уповноваженим органам дозволяється відправляти (експорт та імпорт) примірники творів у доступному форматі в інші країни, які входять до Марракешської системи (ст. 5 [1]). Таким чином, уповноважені органи відіграють важливу роль в ефективній реалізації міжнародного обміну матеріалами в доступному форматі.

Бібліотеки кожної країни від самого започаткування надають послуги особам з обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію. Будь-які бібліотеки, чи спеціалізовані для сліпих, чи універсальні, чи закладів освіти, що забезпечують доступ до інформаційних послуг для всіх своїх користувачів незалежно від фізичних вад, відіграють важливу роль у наданні доступного матеріалу для читання з освітньою, професійною та розважальною метою. У всьому світі бібліотеки є одним з основних джерел матеріалів у системі Брайля, аудіоформаті, у форматі великого шрифту і цифровому вигляді для сліпих і осіб з порушеннями

зору. Саме тому бібліотеки є ключем до успішної реалізації Марракешського договору.

Марракешський договір передбачає досить широке визначення терміна «бенефіціар», тобто особа, яка може отримувати зиск із положень цього Договору. У ст. 3 визначено три групи бенефіціарів-осіб:

- сліпі;
- особи, що мають порушення зору або обмежену здатність сприйняття або читання, які неможливо виправити;
- особи з обмеженими фізичними можливостями, які не дозволяють їм тримати або перегортати сторінки книжок.

В Узгоджених заявах щодо даної статті зазначено, що вираз «неможливо виправити» означає вимогу про використання всіх можливих медичних діагностичних процедур і методів лікування⁶.

У той же час ст. 12 (2) підтверджує важливий момент, що Марракешський договір не перешкоджає іншим передбаченим національним законодавством обмеженням і виняткам на користь осіб з порушеннями.

Основні зобов'язання Марракешського договору містяться в статтях 4–7.

Ключовою є ст. 4, у якій передбачено як імперативні, так і факультативні для національних законодавств країн обмеження і винятки щодо примірників у доступному форматі.

Відповідно до ст. 4 (1):

– країни передбачають у своєму національному законодавстві у сфері авторського права обмеження або винятки щодо права на відтворення, права на розповсюдження і права на доведення до загалу, як це передбачено ст. 8 Договору ВОІВ з авторського права, для забезпечення наявності примірників творів у доступному форматі для бенефіціарів. Передбачені в національному законодавстві обмеження та/або винятки повинні дозволяти вносити зміни, необхідні для того, щоб твір став доступним в альтернативному форматі;

– країни можуть також передбачити обмеження або винятки щодо права на публічне виконання для полегшення доступу до твору для бенефіціарів. Наприклад, аудіоопис картини, пов'язаний з текстом для опису репродукції, включеної в книгу про історію мистецтва.

⁶ Інвалідність може не бути постійною. Наприклад, люди, які тимчасово втратили зір, можуть отримувати вигоди від реалізації положень Марракешського договору доти, поки цей стан зберігається. Люди з іншими видами інвалідності, такими, наприклад, як глухота, не охоплюються дією Марракешського договору.

Тому країни зобов'язані включити до своїх національних законодавств виняток щодо права на відтворення, права на поширення та права на доведення до загального відома щодо примірників у доступному форматі і можуть передбачити виняток щодо права на публічне виконання (наприклад, публічне читання п'єси або поеми) та переробку, необхідні для виготовлення твору в доступному форматі, імпорт і експорт, права на переклад (у разі необхідності).

У ст. 4 (2) наведено один із способів виконання зобов'язань стосовно ст. 4 (1) щодо всіх згаданих у ньому прав. Відповідно до неї, уповноваженому органу дозволяється без згоди власника авторських прав виготовляти примірники твору в доступному форматі або отримувати від іншого уповноваженого органу примірники у доступному форматі і надавати ці примірники бенефіціарам будь-яким способом, якщо дотримано всіх із перерахованих нижче умов:

- уповноважений орган має законний доступ до цього твору;
- створення твору в доступному форматі не пов'язане з внесенням змін, крім тих, які необхідні для того, щоб твір був доступним;
- примірники творів надаються виключно для використання бенефіціарам;
- така діяльність здійснюється на некомерційній основі (це не перешкоджає стягненню плати за собівартість за надані послуги, наприклад, для фінансування створення або поширення доступних форматів).

Крім того, бенефіціар або інша особа, яка діє від його імені (наприклад, член сім'ї або бібліотекар), можуть виготовляти примірники твору в доступному форматі для особистого користування бенефіціаром.

Альтернативно ст. 4 (3) встановлює, що країна може також виконувати вимоги ст. 4 (2), передбачивши у своєму національному законодавстві у сфері авторського права інші обмеження або винятки відповідно до ст. 10 і 11 Марракешського договору (містять загальні принципи, що стосуються застосування договору на національному рівні). В Узгоджених заявах зазначено, що ст. 4 (3) надає можливість включити як виняток інші види використання, необхідні для створення доступних форматів або для їх доведення до загального відома як, наприклад, переклади або інші права, передбачені міжнародним правом.

У ст. 4 (4) і ст. 4 (5) закріплено факультативні положення, які при їх включенні до національного законодавства обмежать свободи, дозволені Марракешським договором.

Згідно зі ст. 4 (4) країна може обмежити застосування обмежень і винятків, передбачених ст. 4 (1), 4 (2) та 4 (3), щодо творів, які в певному

доступному форматі не можуть бути отримані комерційним шляхом на розумних умовах для бенефіціарів на певному ринку. В Узгоджених заявах щодо ст. 4 (4) є пояснення, що вимога про можливість отримання комерційним шляхом не вирішує питання про те, чи підлягає обмеження, чи виняток згідно з цією статтею триступеневій перевірці.

Для бібліотек це означає, що вони повинні спочатку провести перевірку можливості отримати твір у доступному форматі комерційним шляхом, перш ніж бібліотека прийме рішення про виготовлення примірника в доступному форматі. Оскільки складно визначити з упевненістю, чи доступний твір у певному форматі і за розумною вартістю для бенефіціарів, особливо в транскордонних ситуаціях, на практиці такий виняток практично не працює і тому приведе до затримки у виготовленні примірників творів у доступному форматі. Крім того, багато бібліотек не мають достатньої кількості співробітників або ресурсів для проведення таких перевірок у кожному окремому випадку. Рівень ризику – оцінка ймовірності подачі власником авторських прав позову проти установи в разі виготовлення в доступному форматі примірника твору, доступному на комерційному ринку, – може означати, що бібліотека відмовиться взагалі від надання послуг. Безумовно, якщо примірник у доступного формату є в наявності на комерційному ринку, бібліотека може завжди вирішити проблему щодо його придбання.

Як зазначено в ст. 4 (5), необхідність сплати винагороди (наприклад, правовласнику) у разі застосування обмежень або винятків, передбачених ст. 4, визначається національним законодавством (щодо опублікованих творів у колекціях бібліотек, як правило, правовласником виступає видавець). Дана норма, аналогічно ст. 4 (4), може мати негативний вплив на виготовлення примірників у доступному форматі, особливо для бібліотеки в країнах із низьким рівнем доходу, що мають дуже обмежений бюджет на книги. Оскільки за оригінальний твір уже було сплачено, необхідно уникати ситуації подвійної оплати, адже примірник у доступному форматі виготовляється з єдиною метою – забезпечити рівний доступ до твору, і діяльність здійснюється на некомерційній основі. У зв'язку з цим бібліотеки повинні бути проти включення таких факультативних норм у їхнє національне законодавство.

Важливі норми закріплено в ст. 5 Марракешського договору, що передбачають транскордонний обмін примірниками в доступному форматі, тобто їх експорт.

Уповноважені органи мають право відправляти (експортувати) примірник твору в доступному форматі, виготовленому відповідно до ви-

нятку, уповноваженому органу іншої країни або безпосередньо бенефіціару країни-одержувача (ст. 5 [1]).

Одним із способів виконання вимог ст. 5 (1) є включення у своє національне законодавство у сфері авторського права країни-відправника дозволу уповноваженому органу поширювати примірники в доступному форматі бенефіціару й уповноваженому органу іншої країни за умови, що уповноважений орган дотримувався принципу «добросесності». Тобто уповноважений орган країни-відправника не знав або не мав підстав знати, що примірники в доступному форматі буде використано для інших осіб, а не для бенефіціарів (ст. 5 [2]). В Узгоджених заявах зазначено, що уповноваженому органу може бути доречно вживати додаткових заходів для підтвердження того, що особа, яка ним обслуговується, є бенефіціаром.

Разом з тим, згідно зі ст. 5 (3), країна може виконати вимоги ст. 5 (1), передбачивши в своєму національному законодавстві в сфері авторського права інші обмеження або винятки.

Ст. 5 (4) передбачає захисні заходи, відповідно до яких країна-отримувач, яка не має зобов'язань щодо застосування триступеневої перевірки (ст. 9 [2] Бернської конвенції з охорони літературних і художніх творів), забезпечить відповідно до своєї правової системи реекспорт примірника в доступному форматі в іншу країну, або ж, виготовлення примірника в доступному форматі підлягає проходженню триступеневої перевірки, до того, як такий примірник може бути відправлено до країни-отримувача⁷.

У ст. 5 (5) підкреслено, що ніщо в цьому Договорі не повинно використовуватися для цілей вирішення питання про вичерпання прав. Подібні норми передбачено в інших міжнародних договорах у зазначених сферах, наприклад, у Договорі ВОІВ з авторського права (ст. 6 [2]), Договорі ВОІВ про виконання і фонограми (ст. 8 [2] і ст. 12 [2]).

Ст. 6 збігається зі змістом ст. 5, передбачаючи транскордонний обмін примірниками в доступному форматі, а саме імпорт таких примірників. Ст. 6 зобов'язує країни дозволити уповноваженим органам або бенефіціарам отримувати (імпортувати) примірники у доступному форматі

⁷ Важливо відзначити, що триступенева перевірка є одним з основних принципів, які використовуються для визначення того, чи є винятки або обмеження допустимими за міжнародними нормами у сфері авторського права і суміжних прав, де присутні наступні три елементи: а) мають поширюватися тільки на певні особливі випадки; б) не повинні суперечити нормальному використанню твору; в) не повинні необґрунтовано обмежувати законні інтереси правовласника.

з інших країн, якщо національне законодавство країни дозволяє бенефіціару, особі, що діє від його імені, або уповноваженому органу виготовляти примірники твору в доступному форматі та національне законодавство цієї країни дозволяє також їм імпортувати примірники в доступному форматі в інтересах бенефіціарів без згоди правовласника. Таким чином, для того, щоб уповноважений орган однієї країни міг надавати примірники в доступному форматі бенефіціару в іншій країні, в законодавстві останньої країни має бути передбачено виняток, що дозволяє бенефіціару (а не тільки уповноваженим органам) виготовляти примірники в доступному форматі. Слід звернути увагу на Узгоджені заяви стосовно ст. 6, згідно з якими при виконанні своїх зобов'язань за цією статтею країни забезпечують однакові гнучкі можливості, передбачені в ст. 4, тобто країна має право на свій розсуд обмежити імпорт як, наприклад, вимога наявності в продажу, передбачена в ст. 4 (4) і/або вимога до сплати винагороди правовласнику.

Не існує єдиної інструкції щодо обміну творами в доступних форматах між бібліотеками. Робочі процеси, пов'язані з обміном творами, будуть залежати від прийнятого формату роботи щодо від того, у якому форматі користувач віддає перевагу отримати твір, від частоти надходження запитів і наявної інфраструктури для здійснення такого роду послуг. Однак у Марракешському договорі чітко сказано, що будь-яка практика ведення обміну повинна бути встановлена самими бібліотеками, а не державним органом.

Так, наприклад, може використовуватися система міжбібліотечного абонементу або інша платформа для обміну документами в цифровому форматі. Механізми обміну мають бути простими і зрозумілими, особливо якщо мова йде про розвиток обміну виданнями на міжнародному рівні. Наприклад, IFLA пропонує для посилань на ресурси обміну між бібліотеками використовувати такі онлайн-платформи, як Dropbox (<https://www.dropbox.com>).

У випадках, якщо країна надає правову охорону технічним заходам захисту як, наприклад, копіювання або контроль доступу, вона повинна вжити заходи, щоб вони не обмежували гарантованих можливостей бенефіціару користуватися обмеженнями та винятками, передбаченими цим Договором, навіть, якщо країна забороняє обхід технічних заходів захисту відповідно до законодавства в сфері авторського права (ст. 7). Як наслідок, у таких випадках країна повинна прийняти відповідний механізм (наприклад, винятки із заборони обходу) з тим, щоб дозволити уповноваженому органу виготовляти, наприклад, примірники в доступному форматі. Ст. 7 також дозволяє застосовувати інші механізми,

зокрема вимагати від правласника надати уповноваженому органу ключ для відкриття цифрового замка.

Ст. 9 містить положення, призначені для полегшення транскордонного обміну як, наприклад, добровільний обмін інформацією для надання допомоги уповноваженим органам в ідентифікації один одного. Країни погоджуються сприяти своїм уповноваженим органам у наданні інформації про свій досвід роботи з примірниками в доступній формі, при цьому уповноважені органи не зобов'язані розкривати таку інформацію (ст. 9 [2]). Імовірно, така допомога може бути надана на вебсайті, який адмініструється країною. При цьому, відповідно до Узгоджених заяв ст. 9 не має на увазі обов'язкову реєстрацію уповноважених органів і не обумовлює участь уповноважених органів у діяльності, передбаченій цим Договором.

Тож норми Марракешського договору щодо надання бібліотечних послуг для людей з обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію дозволяють:

- усунути юридичні бар'єри при створенні та обміні творами в доступних форматах, що відразу збільшує кількість матеріалів у форматах, доступних для читання користувачам з обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію;

- економити час, гроші і зусилля, тому що бібліотеки можуть об'єднувати свої ресурси всередині країни, у регіоні, ближньому і далекому зарубіжжі. Бібліотеки можуть координувати між собою виготовлення таких творів, що призведе до зменшення дублювання витрат, коли одна й та сама книга може бути доступна в різних країнах.

Марракешський договір не зобов'язує бібліотеки надавати послуги з видачі примірників творів у доступних форматах – він тільки надає право на виготовлення, доставку, імпорт і експорт такої копії примірника твору.

Відповідно до Марракешського договору, бібліотека може надати копію примірника твору в доступному форматі безпосередньо особі з обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію або будь-кому, що діє від його імені, наприклад, його опікуну. Бібліотека також може надати копію твору в доступному форматі або отримати її від іншої бібліотеки, або організації в своїй, або в іншій країні, яка приєдналася до Марракешського договору⁸. Бібліотека може створювати

⁸ Крім того, бібліотека може отримувати копії примірників у доступних форматах з будь-якої країни незалежно від того, приєдналася ця країна до Марракешського договору чи ні. У деяких країнах національне законодавство також може дозволяти надавати можливість відправляти копії примірників у доступних форматах у країни, що не приєдналися до Марракешського договору,

примірники творів у доступних форматах, зберігати їх і вносити дані про ці примірники до своїх каталогів.

Тому важливо, щоб у національне законодавство, прийняте на виконання Марракешського договору, до переліку органів, які можуть кваліфікуватися як уповноважені органи, було включено бібліотеки, які надають послуги на некомерційній основі.

Сьогодні в Україні спостерігається критична ситуація з доступом до книжок людям, які мають обмежену можливість сприймати друковану інформацію. За різними даними, в Україні від 100 до 300 тис. інвалідів по зору, з яких близько 40 тис. – тотально сліпих. Офіційної статистики щодо цієї категорії населення ні Міністерство охорони здоров'я України, ні Міністерство соціальної політики України не ведуть.

Виготовленням книжок для людей з вадами зору займаються видавництво Українського товариства сліпих та мінідрукарні у регіонах, але попит на таку літературу абсолютно не покривається. Друкарні є у Києві, Харкові, Львові, Луцьку. До 2014 р. видавалося 4–5 книжок шрифтом Брайля на рік, зараз тенденція трохи змінюється – у 2018 р. Ресурсним центром освітніх інформаційних технологій за державні кошти було озвучено 204 книги та видано шрифтом Брайля 84 книги в 74 примірниках для спеціалізованих бібліотек.

Однією з організацій Українського товариства сліпих (УТОС), яке об'єднує громадян України з глибоким ураженням зору, є Центральна спеціалізована бібліотека для сліпих ім. М. Островського (заснована в 1936 р.)⁹ та 63 бібліотеки системи УТОС.

У 2018 р. створено онлайн бібліотеку аудіокниг «Ліхтар», де є спеціальний сервіс для частково або повністю незрячих людей. Зараз наповнення бібліотеки «Ліхтар» здійснюється через пряме спілкування з авторами. Письменники надають право на публікацію своїх творів, а вже потім записи з'являються на платформі. Також на сайті планують розмістити твори, у яких закінчився термін охорони авторських прав. Але виникає проблема з їх озвучення.

У Публічній бібліотеці ім. Лесі Українки у 2018 р. відкрили перший

таким чином, розширюючи доступність таких примірників творів для осіб з обмеженими здібностями сприймати друковану інформацію та бібліотек, де б вони не знаходилися (ст. 6).

⁹Книжковий фонд Центральної спеціалізованої бібліотеки для сліпих ім. М. Островського становить (станом на 1 січня 2018 р.) 208 844 пр.: плоскодруквані видання – 42 296 пр.; книги рельєфно-крапковим шрифтом – 82 389 пр., озвучені книги – 80 159 пр.

читальний зал для людей із проблемами зору. У ньому встановлено спеціальне сучасне обладнання, яке допоможе людям зі слабким зором читати друковані книги та статті з Інтернету – стаціонарні відеозбільшувачі з комп'ютерами і програми екранного збільшення. Також у бібліотеці встановили програму доступу Jaws, яка дозволяє за допомогою спеціальних навушників і голосового синтезатора отримати доступ до Інтернету та будь-якого контенту.

Другу повністю безкоштовну і доступну бібліотеку для незрячих (бібліохаб) відкрито в Центральній бібліотеці ім. Тараса Шевченка для дітей. У приміщенні облаштовано мультимедійну залу та запроваджено автоматизовану книговидачу і облік.

У Центральній районній бібліотеці ім. П. Г. Тичини 2018 р. відбулася презентація громадського проєкту «Biblio Hub для людей з вадами зору» – єдиного проєкту-переможця серед публічних бібліотек у рамках реалізації проєкту «Бюджет участі міста Києва». У повному доступі для читачів бібліотеки – стаціонарні електронні відеозбільшувачі TOPAZ XL HD 24 у комплекті з програмним забезпеченням екранного збільшення MAGic Pro; комп'ютерна програма JAWS for Windows Pro синтезу мови для незрячих людей (програма сама читає текст шістьма мовами).

Одним із численних успішних проєктів є міжнародний шведсько-український проєкт «Сучасні інформаційні системи для українських користувачів з вадами зору». Перша українська дейзі бібліотека налічує у своєму арсеналі близько 2,5 тис. книжок нового формату літератури DAISY (Digital Accessible Information System – цифрова доступна інформаційна система) для незрячих людей. Це художні твори, підручники, посібники, медична і наукова література тощо.

Задля узаконення формату DAISY 25 грудня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила проєкт закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення доступу сліпих, осіб з порушеннями зору і хворих на дислексію до виданих творів у спеціальному форматі», яким закріплено правові норми, які сприятимуть розширенню доступу незрячих до виданих творів у спеціальному цифровому форматі, поповненню бібліотечних фондів, у тому числі і документами з рельєфно-крапковим шрифтом для сліпих, пристосуванню бібліотек для користування їхніми послугами людьми з особливими потребами, популяризації вітчизняного книговидавництва, створенню і функціонуванню електронних бібліотек¹⁰.

¹⁰ Набрання чинності відбулось 13.01.2016 р.

Відповідні зміни внесено до законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про бібліотеки та бібліотечну справу», «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, комп'ютерних програм, баз даних», «Про обов'язковий примірник документів», «Про видавничу справу».

Зокрема, кожне видавництво України зобов'язане один примірник видань (у тому числі, електронний варіант у відповідному форматі, що підлягає конвертуванню в спеціальний цифровий формат для сліпих, осіб з порушеннями зору та осіб з дислексією), аудіопродукції, аудіовізуального твору з аудіодискрипцією та інших документів для сліпих передавати Центральній бібліотеці Українського товариства сліпих (п. 6 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про обов'язковий примірник документів»). Крім того, враховуючи тенденцію технічного прогресу, у Законі України «Про авторське право і суміжні права» було розширено перелік випадків вільного використання творів, що не вимагає згоди автора. Так, відповідно до п. 6 ст. 21 вказаного закону до таких випадків віднесено «видання та відтворення випущених у світ творів рельєфно-крапковим шрифтом для сліпих та аудіотворів (аудіодокументів, аудіокниг) з нанесенням спеціального цифрового формату для сліпих, осіб з порушеннями зору та осіб з дислексією, розмітки для зручної навігації з метою розповсюдження між інвалідами по зору та осіб з дислексією». А п. 11 цієї ж статті передбачена «адаптація існуючих і створюваних аудіовізуальних творів для сліпих, осіб з порушеннями зору та осіб з дислексією шляхом застосування аудіодискрипції (тифлокоментування)» [3].

Такі зміни можна вважати певним поступом у забезпеченні та гарантуванні прав незрячих осіб та осіб з вадами зору у сфері авторського права.

Та чи можна узагалі вважати впроваджені законодавцем зміни достатніми для реалізації прав інвалідів зору у цій сфері?

Оскільки практика застосування чинного законодавства виявила цілий ряд прогалин, які призводять до неефективності механізму забезпечення охорони права інтелектуальної власності, що не дозволяє створити цивілізований ринок об'єктів цієї сфери, комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти було ініційовано слухання на тему: «Інтелектуальна власність в Україні. Стан та концептуальні засади розвитку», які відбулися 15 жовтня 2014 р. Головна мета слухань – напрацювання концептуальних пропозицій щодо формування ефективної державної політики у сфері охорони прав інтелектуальної власності. За результатами комітетських слухань було сформовано та затверджено рекомендації, що вмістили пропозиції, які мають стимулювати державну

владу на побудову ефективної системи управління у сфері захисту прав інтелектуальної власності в Україні та повинні якомога швидше бути втілені у відповідні проекти нормативно-правових актів (протокол № 13 від 17 червня 2015 р.). Зокрема, Кабінету Міністрів України рекомендовано розглянути питання щодо доцільності приєднання України до Марракешського договору (п. 2.9) [4].

У 2017 р. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України підготувало проєкт закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань авторського права і суміжних прав», який передбачав зміни до законодавства, що стосуються імплементації до національного законодавства положень Марракешського договору. Громадське обговорення було проведено шляхом розміщення проєкту закону на офіційному вебпорталі Мінекономрозвитку України [5].

Проєкт закону було погоджено Міністерством фінансів України, Міністерством внутрішніх справ без зауважень, Міністерством культури України із зауваженнями, які частково враховані в законопроєкті, Міністерством соціальної політики України із зауваженнями, які повністю враховані в проєкті закону. Після схвалення законопроєкту Кабінетом Міністрів України, відповідно до ст. 93 Конституції України його було передано для розгляду Верховною Радою України (№ 7539 від 01.02.2018 р.). У цьому законопроєкті серед інших проблемних питань, пов'язаних із реалізацією правових норм, що потребують законодавчого врегулювання, запропоновано внести зміни до Закону України «Про авторське право і суміжні права». Зокрема, вводяться терміни «особа з обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію»; «примірник твору в доступному форматі»; «технологічні засоби захисту»; «уповноважений заклад», які відповідають нормам Марракешського договору. Крім того, запропоновано ввести нову статтю «Вільне використання творів для осіб з обмеженими можливостями сприймати друковану інформацію» (ст. 21¹), зміст якої корелюється зі ст. ст. 4, 5, 6 Марракешського договору. Проте до цього часу такий необхідний регуляторний акт не прийнято.

На наш погляд, приєднання України до Марракешського договору є давно на часі, адже забезпечення прав осіб з вадами зору на інтелектуальний, творчий розвиток за нинішніх обставин не може бути гарантовано у достатній мірі.

Наразі для створення максимально доступного й комфортного середовища та забезпечення умов для рівного і вільного доступу до інформації інвалідам по зору бібліотекам України можна запропонувати:

1. Створити сервіс для незрячих людей.

Зробити доступним інтернет-сайт бібліотеки для незрячих людей. Наприклад, наявність кнопки перемикача на контрастну версію сторінки або кнопки збільшення та зменшення шрифту.

На сьогодні в Україні немає єдиних стандартів або методичних рекомендацій щодо розробки адаптованих вебсайтів для людей із проблемами зору. Тому єдиним варіантом залишається використання норм та рекомендацій міжнародного рівня та вивчення закордонного досвіду із запуску вебсайтів та сервісів, адаптованих для цієї категорії населення.

2. На інтернет-сайті бібліотеки подавати інформацію про наявність сервісів творів у доступних форматах.

Включення метаданих щодо наявних творів у доступних форматах у свої бібліотечні каталоги, зокрема, таких даних, як: формат уявлення, версія/код, розмір файлу і т. д., відповідно до міжнародних стандартів каталогізації. Брати участь в процесах обміну інформаційними ресурсами або даними каталогів та створити інтегрований ресурс для осіб з обмеженими можливостями. Оскільки створення всесвітньої бібліотеки творів у доступних форматах було ключовим прагненням прихильників Марракешського договору, забезпечення можливості пошуку творів у доступних форматах по бібліотеках усього світу має вирішальне значення.

3. Брати участь у міжнародних проєктах.

Наприклад, EIFL (Electronic Information for Libraries) підписала трирічну угоду з технологічною компанією Venetech (США) про доступ до Bookshare найбільшої у світі доступної інтернет-бібліотеки для людей з обмеженими можливостями. Нова угода надає доступ до електронних книг для читачів з обмеженими можливостями в усіх країнах-партнерах EIFL зі знижкою ¹¹.

4. Внутрішні нормативні документи бібліотек повинні прямо включати правило, відповідно до якого доступ осіб з обмеженими можливостями до інформації є частиною інституційних положень бібліотек (за умови наявності ресурсів).

Можна з упевненістю стверджувати, що ратифікація Україною Марракешського договору дасть змогу бібліотекам розширити доступ до книг, журналів, навчальних матеріалів особам з обмеженими можливостями здійснювати міжнародний обмін примірниками творів, створеними в доступних форматах. Тим більше, що Україною у зв'язку з приєд-

¹¹ EIFL працює з Україною з 1999 р.

нанням до Конвенції про права інвалідів взято зобов'язання щодо питань гармонізації законодавства з положеннями Конвенції про права інвалідів, та вжиття заходів для забезпечення реалізації прав інвалідів, закріплених у зазначеній Конвенції, а також виконання п. 38 Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1393-р від 23.11.2015 р.

Список бібліографічних посилань

1. Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled. *WIPO*. URL: <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=382&plang=EN>.

2. Agreed Statements concerning the Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled. *WIPO Lex*. URL: <https://wipolex.wipo.int/en/treaties/textdetails/13170>.

3. Про внесення змін до деяких законів України щодо розширення доступу сліпих, осіб з порушеннями зору та осіб з дислексією до творів, виданих у спеціальному форматі: *Закон України* від 25.12.2015 № 927–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-19>.

4. Відбулися слухання у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти («Інтелектуальна власність в Україні. Стан та концептуальні засади розвитку»). URL: <http://www.intelect.org.ua/content/vidbulisya-sluhannya-u-komiteti-verhovnoyi-radi-ukrayini-z-pitan-nauki-i-osviti>.

5. Повідомлення про оприлюднення проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо врегулювання питань авторського права і суміжних прав». URL: http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=ab14972_a-5_ff1-4_cef-a129-a9434720_e208&title=PovidomlenniaProOpriliudnenniaProektuZakonuUkrainiproVnesenniaZminDoDeiakikhZakonodavchikhAktivSchodoVreguliuvanniaPitanAvtorskogoPravaISumizhnikhPrav.

References

1. Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled. *WIPO*. (2013) Retrieved from <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=382&plang=EN> [in English].

2. Agreed Statements concerning the Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled. *WIPO Lex*. Retrieved from <https://wipolex.wipo.int/en/treaties/textdetails/13170> [in English].

3. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo rozshyrennia dostupu slipykh, osib z porushenniamy zoru ta osib z dysleksiieiu do tvoriv, vydanykh u spetsialnomu formati: Zakon Ukrainy vid 25.12.2015 No 927–VIII [On amendments to some laws of Ukraine regarding the expansion of access for blind, visually impaired and dyslexic people to works issued in a special format: Law of Ukraine from 25.12.2015 No 927–VIII]. (2015, 25 December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-19> [in Ukrainian].

4. Vidbulysia slukhannia u Komiteti Verkhovnoyi Rady Ukrainy z pytanauky i osvity «Intelektualna vlasnist v Ukraini. Stan ta kontseptualni zasady rozvytku» [Hearings «Intellectual Property in Ukraine. Status and conceptual foundations of development» were held in the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Science and Education]. (2014). Retrieved from <http://www.intelect.org.ua/content/vidbulisya-sluhannya-u-komiteti-verhovnoyi-radi-ukrayini-z-pitan-nauki-i-osviti> [in Ukrainian].

5. Povidomlennia pro opryliudnennia proektu Zakonu Ukrainy «Provnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv shchodo vrehuliuвання pytan avtorskoho prava i sumizhnykh prav» [Report on the promulgation of the draft Law of Ukraine «On Amending Certain Legislative Acts Regarding the Settlement of Copyright and Related Rights»]. (2017). Retrieved from <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=ukUA&id=ab14972a-5ff1-4cef-a129-a9434720e208&title=PovidomlennaProOpryliudnenniaPro-ektuZakonuUkrainiproVnesenniaZminDoDeiakikhZakonodavchikhAktivSchodoVreguliuванняPitanAvtorskogoPravaIsumizhnykhPrav> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.01.2020.

Larysa Lytvynova,

PhD (Social Communications), Senior Researcher,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

3 Holosiivskiy Ave., Kyiv 03039, Ukraine

e-mail: nbuvtender@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5802-3681>

Yuliia Kalinina-Symonchuk,

Head of Legal Support Department

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

3 Holosiivskiy Ave., Kyiv 03039, Ukraine

e-mail: kcyuliya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8936-2926>

Libraries and Overcoming «Book Famine»: Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, Otherwise Print Disabled

Around the world, people with visual impairments suffer from a shortage of print and cultural materials in accessible formats. To solve the problem of the so-called «global book famine» in 2013 by the Diplomatic Conference of the World Intellectual Property Organization (WIPO) in Marrakech, several dozen countries had signed the treaty. The detailed analysis of «Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled» and its norms are given. It is specially noted that the norms of the Marrakesh Treaty should be incorporated into the legislation of each of the coming countries, with its implementation at national level. Much attention is given to copyright restrictions and exceptions which must be incorporated into each country's national legislation. The list of bodies that may be qualified as authorized bodies under the Marrakesh Treaty proposes to include libraries providing services on a non-commercial basis. The role of libraries has been proved in achieving the goal of the Marrakesh Treaty. Ukraine's accession to the Marrakesh Treaty with a view to ensuring the rights of persons with visual impairments to intellectual, creative development is considered. Circumstances that cannot be sufficiently guaranteed to create the most accessible and comfortable environment and to provide conditions for equal and free access to information for the visually handicapped are examined. It is reported that the situation with access to books for people with limited ability to perceive printed information in Ukraine is critical one. Information on providing books for people with vision problems to Ukrainian libraries is presented. Ukraine's ratification of the Marrakesh Treaty will allow libraries to expand access to books, magazines and educational materials for persons with disabilities and provide them with equal access to the cultural and social life of society, an opportunity to exchange copies of works created in accessible formats internationally is proposed.

Keywords: Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled; book famine; a copy of the work in an accessible format; library services; copyright restrictions and exceptions.